

Раздел 4.
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИНОЯЗЫЧНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ УКРАИНЫ

УДК 378.147

О. Д. Петренко

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
СПІВВІДНОШЕННЯ НОРМУВАННЯ І ВАРІАТИВНОСТІ
МОВЛЕННЯ У СВІТЛІ ТЕОРІЇ СОЦІОФОНЕТИКИ

Соціальна лінгвістика як один із розділів науки про мову багато в чому залежить як від розвитку соціуму в цілому, так і від конкретних суспільних умов, які стимулюють проведення тих чи інших соціолінгвістичних досліджень. Лінгвістами багатьох країн активно розроблюється проблема співвідношення нормування і варіативності мовлення з урахуванням всього комплексу чинників, які регулюють реалізацію сегментного складу мови. За словами одного із засновників новітнього мовознавства Вільгельма фон Гумбольдта, “мовні знаки – це обов’язково звуки”, які є засобом передавання акустико-звукового образу слова [3; 302].

Актуальність цієї наукової теми зумовлена зростаючою зацікавленістю лінгвістів проблемами стратифікації стилів, у тому числі вимовних, пошуком витоків звукових змін, спостереженню їх у динаміці. **Теоретична вагомість** нового наукового напрямку полягає у подальшому розвитку і вдосконаленню вивчення норм німецької вимови на основі характеру взаємодії соціальних та мовних явищ, динаміки німецької звукової системи у синхронії.

Говорячи про формування наукового напрямку в теорії сучасних літературних мов і соціолінгвістиці в аспекті їх варіативності на національному рівні, А. І. Домашнев підкреслював той вагомий внесок, який зробили у розробку цих питань українські мовознавці, у першу чергу, Ю. О. Жлуктенко, О. І. Чередниченко, О. Б. Ткаченко, О. Є. Семенець та ін. [4; 99-110]. За останні роки з’явилося чимало цікавих праць, присвячених вивченню мовної ситуації в Україні і державах Центральної та Східної Європи у післяперебудовний час [5]. Важливим стимулом для проведення подібних досліджень є ті соціальні процеси та явища, які відбуваються буквально на очах теперішньої генерації. Розпад соціалістичного табору, дезінтеграція СРСР, зміцнення позиції США в світі як єдиної

супердержави, об'єднання Німеччини і створення єдиного простору об'єднаної Європи безпосереднім чином відображаються в мові.

Сучасний період розвитку соціолінгвістики та соціофонетики передбачає всебічне вивчення мовної варіативності, пов'язаної з різними соціальними ознаками носіїв мови, такими як належність до соціальної чи професійної групи, соціальний статус мовця, сукупність соціальних ролей. Важливий вплив на фонетичні особливості мовлення здійснюють професія, стать, вік людини, а також зміни мовленнєвої поведінки у різні періоди життя. “Всі слова пахнуть професією, партією, певною людиною, генерацією, віком, днем і годиною. Кожне слово пахне контекстом і контекстами, в яких воно жило своїм соціальним напруженим життям”, — підкреслює М. М. Бахтін [1; 166]. Стратифікаційному аналізу мовленнєвої поведінки інформантів, членів різних соціальних груп на вимовному рівні фактично не приділялось належної уваги, досить фрагментарно досліджувалися фонетичні особливості мови дітей, зміни вимовних особливостей мовців протягом кількох років їх життя.

Необхідність пошуку витоків мовних змін та можливість їх пояснення привели лінгвістів до дослідження більш тісних і витончених взаємовідносин між мовними і соціальними структурами. У мові відбуваються потужні процеси, які нерідко важко пояснити. Суть цих процесів і є об'єктом сучасних лінгвістичних досліджень. Ці процеси пов'язані із поступовою диференціацією населення, так що представникам однієї генерації стає все важче зрозуміти осіб, які належать до іншої генерації. Те ж саме стосується відмінностей всередині мовних угруповань в мовленні представників різних соціальних груп, розбіжностей у чоловічих та жіночих варіантах, особливостей мовлення дітей і т. п. Л. І. Прокопова підкреслює, що в дискусіях про перспективи й основні напрямки розвитку літературної мови неминуче виникає питання про те, який соціолект або діалект чинить вирішальний вплив на формування орфоепічної норми мови [6; 163-168].

При оцінці питання мовних змін часто звучать досить протилежні твердження. Так, за словами Е. Хаугена, деякі зовнішні причини мовних змін можна прийняти лише за умов великої обережності. Ні клімат, ні окупація, ні фізіологія, ні характер, ні історія не можуть бути причинами, які викликають такі глибокі лінгвістичні зміни, як пересування германських приголосних або зсув голосних в англійській мові, умлаут і втрату закінчень в більшості романських і германських мов [10; 222]. Досить категорично у цьому зв'язку лунає і точка зору Л. Блумфільда: “Хоч багато які звукові зміни скорочують лінгвістичні форми, спрощують фонетичну систему, або ж будь-яким іншим чином зменшують трудність висловлювання, досі жодному досліднику не вдалося встановити кореляцію між звуковими змінами і попереднім явищем — причини звукових змін невідомі” [8].

Протилежної думки А. Мейє, який вважає, що соціальні зміни служать єдиним варіаційним елементом, до якого можна звернутися для пояснення мовних змін, оскільки мовні зміни являють собою наслідки соціального варіювання, інколи безпосередні і прямі, але набагато частіше опосередковані й непрямі [12].

Так, наприклад, Г. Вольф вважає, що стародавньоверхньонімецьке пересування приголосних розпочалося у середньофранкському спочатку тільки в одній соціальній групі, а саме, в аристократії, яка шукала з політичних міркувань мовного союзу із верхньонімецькими племенами. Автор вбачає процес виникнення і розвитку мовної зміни в межах окремої соціальної групи (*престиж еліти*) [14]. На думку Г. Вольфа, мовні зміни — це не одноразовий акт, а досить довгий процес. Спочатку він відбувається на рівні ідіолекту. Тільки після його прийняття більш широким колективом мовців індивідуальна зміна отримує шанс бути визнаною мовною спільнотою.

У сучасних дослідженнях мовна варіативність досить закономірно залучає до стилістичного аспекту. Питання про визначення стилів вийшло на перший план у лінгвістиці давно і є, по суті, ключовим питанням, від якого залежить вирішення багатьох інших проблем. Перші спроби функціонально-стилістичної диференціації мовних явищ німецької мови належать лексикологам, як, наприклад, Р. Клаппенбах, яка розподілила лексику в академічному “Словнику сучасної німецької мови” за чотири функціональними стилями мови [11]. У “Великому словнику німецької вимови” вперше зроблено спробу позначити деякі розбіжності у мовленнєвій поведінці носіїв німецької мови з урахуванням трьох стилістичних різновидів мовлення, які пов’язані зі зміною ситуації спілкування:

1. Вимова при декламуванні, а також при читанні без мікрофона доповіді в урочистих обставинах;

2. Вимова при читанні манускриптів на радіо або читання художніх текстів прози;

3. Вимова у спокійній, діловій розмові або доповідь, зроблена у невимушених, ділових обставинах [9]. Дана диференціація ґрунтується на дослідженнях Г. Майнхольда [13] та С. М. Гайдучіка [2] про фоностилістичні аспекти усного німецького мовлення і бере свій початок в традиціях лєнінградської лінгвістичної школи Л. В. Щєрби, який розрізняв, як відомо, повний і розмовний стилі мовлення [7].

Однією з центральних проблем соціолінгвістики є проблема соціально обумовленої варіативності мовлення, яка характеризується наявністю двох параметрів — ситуативного і стратифікаційного. Ситуативна варіативність виявляється у переважному використанні тих чи інших мовних засобів залежно від соціальної ситуації. Стратифікаційна варіативність безпосередньо пов’язана із соціальною структурою суспільства і виявляється у мовних і мовленнєвих відмінностях, які є типовими для представників різних соціальних верств і груп. При дослідженні соціальної диференціації мови взаємодія стратифікаційного і ситуативного параметрів є особливо важливою, тому що дозволяє вивчати мовлення не тільки в різних соціальних ситуаціях спілкування, але і диференціювати особливості мовленнєвої поведінки представників різних соціальних груп у схожих ситуаціях спілкування.

Соціолінгвістичне дослідження варіативності вимови дозволяє встановити закономірності, котрі характеризують не сталі, а змінні правила мовленнєвої

поведінки. Елементами вимовних варіантних структур стають *фонологічні змінні (ФЗ)*, під якими розуміються розходження або непослідовність, які виявляє конкретна форма мови у порівнянні з абстрактним вимовним стандартом. Реалізація ФЗ та їх варіантів у мовленні інформантів дає можливість визначати середні показники кожної ФЗ та її варіантів у різних ситуаціях спілкування, тобто вивести змінні правила реалізації у кожній варіації. Встановлення особливостей реалізації сегментного складу у вимові окремої соціальної групи мовців і визначення середніх показників реалізації ФЗ дозволяють пов'язати вимову інформантів із вибором певного стилю вимови.

Відхилення, які зустрічаються на усіх мікролінгвістичних рівнях, у тому числі в лексиці і вимові, можуть об'єднуватися у соціальний діалект. Із цих відхилень створюється нова норма, яка є характерною для певної соціальної групи носіїв мови. У сучасному суспільстві виникла нова структура соціальної диференціації мови — *соціолект*. Соціальні діалекти розглядаються як варіанти мови, які використовуються тими чи іншими соціальними угрупованнями або спільнотами людей (М. М. Маковський; R. Macaulay). Широкого поширення останнім часом набуло поняття соціолекту у ФРН. Г. Глінц, Є.-П. Кестер, М. Йлезен визначають соціолект як мовну форму, типову для певної групи носіїв мови, не пов'язаних регіональним походженням. Г. Хайке, Х. Штегер, Р. Водак вважають, що соціолект — це надіндивідуальне використання елементів мовної системи, типовою для певної групи членів мовної спільноти. Соціальний діалект розглядається навіть як третій вимір (*dritte Dimension*), поряд із першим та другим — простором і часом (Macaulay). В англійській лінгвістичній літературі зустрічається тлумачення соціолекту (*social dialect*), яке використовується синонімічно по відношенню до термінів “соціолект”, “*Soziolekt*”, як мовного варіанта, який відрізняється від інших подібних йому варіантів рядом рис фонетичного, граматичного або лексичного характеру.

Однією з перших робіт, присвячених проблемі стратифікації мовних варіантів у Німеччині, є монографія В. Штайніга „*Soziolekt und soziale Rolle*“ (1976). Вперше у соціолінгвістиці Німеччини автором було представлено розуміння соціолекту з погляду проблеми мовної варіативності:

— Соціолект відображає мовленеву поведінку групи індивідумів, об'єднаних комплексом соціальних ознак.

— При аналізі мовної варіативності члена даної соціальної групи первинною є оцінка варіативності його мовлення на погляд представника іншої соціальної групи, а не його суб'єктивна оцінка власного мовлення.

— Соціолекти знаходяться у тісному взаємозв'язку із територіальними діалектами з урахуванням чинників суспільно-історичного характеру.

Поняття соціолекту набуло в останні роки широкого поширення у всьому світі. В розумінні американських дослідників соціолект є також варіантом мови, що відрізняється від інших подібних йому варіантів рядом рис фонетичного, граматичного та лексичного плану. Соціальні діалекти виникають за наявності географічних чи соціальних відмінностей у системі спілкування: чим більш яв-

ними є ці відмінності, тим чіткіше проявляється диференціація діалектного і соціолектного характеру. Соціолект розглядається у якості прийнятого у даному суспільстві субваріанта мовлення, який дякуючи дії певних соціальних чинників є типовим для певних етнічних, релігійних і економічних груп індивідуумів з певним рівнем і типом освіти. Як вважає Макдевід-мол., немає жодного суспільства, де не було б соціальних діалектів, причому, чим менше класових бар'єрів, тим важче знайти дійсно класові відмінності, у тому числі і в мовленні.

Уіль'ям Лабов у своїй доповіді 23 січня 1997 року на науковій конференції університету Пенсильванія висвітлив результати досліджень, проведених під його керівництвом в останні роки. Зокрема було нанесено на карту виміри в англійській мові по всій території Північної Америки як в цілому, так і в окремих соціальних групах. У 1996 році була опублікована робота «Багатоярусна структура діалектів Північної Америки». В цьому дослідженні вперше було наведено короткий опис нових відкриттів проекту «Telsur», а також «Фонологічного атласу Північної Америки», в яких досліджується усне мовлення. Даний атлас містить в собі національні мапи злиття, типу «cot-caught», «pin-pan» а також три рівні виміру зсуву голосних північних міст та півдня США.

Проект «Telsur» здійснюється У. Лабовим у лінгвістичній лабораторії університету Пенсильванія. Цей проєкт є оглядом мовних змін у розвитку північноамериканської англійської мови і підтримується фондом «Національної науки та національного внеску у сфері гуманітарних наук» США. В межах проекту створюється новий «Атлас Північноамериканської Англійської Мови», (попереднє видання — «Фонологічний Атлас Північної Америки»). Атлас було опубліковано у 2002 році під редакцією Мутона і де Грайтера. Видання супроводжувало компакт-диск, розробленим групою вчених під керівництвом професора Юргена Хандке у Марбургському університеті (Німеччина), які є авторським колективом, що розробив «Інтерактивний вступ до фонетики і фонології Мутона». На сторінках цього видання наведено як картографічні дослідження і фонетичний аналіз, так і більш ранні дослідження в цій сфері.

«Атлас Північноамериканської Англійської Мови» становить собою фонозаписи англійської розмовної мови урбанізованих областей США і Канади, проведені в 1996 — 1999 роках з метою здійснення першої спроби встановлення вимовних тенденцій в цьому регіоні. Атлас складено на основі праць американських лінгвістів, починаючи з 1933 року. В ньому представлено новий напрямок американської діалектології / соціолектології, що враховує поряд з проблемами формування діалектів / соціолектів, також аналіз фонетичних форм та статистичні оцінки акустичних вимірів мовлення.

Висновки

Розвиток теорії та історії літературних мов, розробка проблем діалектології, ареальної лінгвістики, соціолінгвістики, фоностилістики та соціофонетики розкрили різноманітність реальної мовної дійсності і форм функціонування мови.

Досягнення лінгвістики сприяли все більш глибокому усвідомленню полісистемного характеру будь-якої розвинутої національної мови, яка становить собою історично сформовану, складну, ієрархічно організовану макросистему, об'єднуючу різні форми її існування.

Література

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. — М., 1975. — 502 с.
2. Гайдучик С. М. Фоностилистический аспект устной речи: Экспериментально-фонетическое исследование на материале немецкого языка. Автореферат дис. ... докт. филол. наук: 10. 02. 04 / — ЛГУ. — Л., 1973. — 31 с.
3. Гумбольдт, Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию. — М., 1984. — С. 302.
4. Домашнев А. И. Концепция национального варианта литературного языка // Мови європейського культурного ареалу. Розвиток і взаємодія. — К.: Вид-во Довіра, 1995. — С. 99-110.
5. Мови європейського культурного ареалу. Розвиток і взаємодія. (Пам'яті професора Ю. О. Жлуктенка). — Київ, 1995; Sprachpolitik in Mittel- und Osteuropa. — Passagen-Verlag. — Wien, 1995; Социальная лингвистика в Российской Федерации (1992-1998 гг.). — М., 1998.
6. Прокопова Л. І. Соціолект школярів і німецька літературна норма вимови // Мови європейського культурного ареалу. Розвиток і взаємодія. — К.: Вид-во Довіра, 1995. — С. 163-168.
7. Щерба Л. В. Теория русского письма. (Отв. ред. Л. Р. Зиндер.) — Л.: Наука, 1983. — 134 с.
8. Bloomfield L. Language. — New York: Henry Holt, 1933.
9. GWDA: Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache. — Leipzig, 1982.
10. Haugen E. Social factors of sound change. // Proceedings of the IX-th Intern. Congress of Phonetic Sciences. — Copenhagen, 1980. — Vol. III. — pp. 222-237.
11. Klappenbach R., Steinitz W. (Hrsg.) Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. — 6 Bde. — Berlin, 1969-1977.
12. Meillet A. Linguistique historique et linguistique generale. — V. 1., Paris, 1926.
13. Meinhold G. Deutsche Standardsprache. Lautschwächungen und Formstufen. — Jena: Friedrich Schiller Universität, 1973. — 147 S.
14. Wolf H. Sprachwandel in soziolinguistischer Sicht. // Germanistische Linguistik. — Olms. — Varia 1, 1970. — Nr. 6. — 700 S.

Статья поступила в редакцию 12 февраля 2004 г.